

BÖLÜM IV

ÖDEME SİSTEMLERİ

Ödeme sistemleri, bankalararası fon aktarımlarında etkinlik sağlanması, ödeme riskinin en aza indirgenmesi, fon yönetiminde kolaylık sağlanması ve bankacılık sistemine yeni hizmetler sunma fırsatı verilmesi amacıyla kurulan sistemlerin tamamını ifade etmektedir¹. Ulusal ödeme sistemlerinin sorunsuz çalışabilmesi, finansal sistemin istikrarının sağlanması ve para politikalarının etkin uygulanabilmesi açısından büyük önem arz etmekte ve uygulamalarından sorumlu oldukları sistemler için merkez bankaları yükümlülük taşımaktadırlar. Merkez bankaları ve uluslararası kuruluşlar söz konusu sistemlerden kaynaklanması muhtemel risklerin önlenmesi açısından belirli standartlar oluşturma çabası içindedirler.

Finansal piyasalardaki hızlı büyüme ve buna bağlı olarak yaşanan uluslararası finansal bütünleşme sürecinin, ödeme sistemlerindeki işlem sayı ve hacmini etkilemesi ve teknolojiye yaşanan gelişime bağlı olarak ödeme sistemlerine ilişkin işlem hız ve çeşitlerini farklılaştırması ödeme sistemlerinin finansal istikrar açısından önemini her geçen gün daha da arttırmaktadır.

Türkiye’de ödeme sistemlerindeki işlemlerin büyük bölümü elektronik ortamda gerçekleşmekte ve Merkez Bankası bu çalışmalarda aktif olarak rol almaktadır. Bu bölümde Elektronik Fon Transfer (EFT) sistemi, Elektronik Menkul Kıymet Transfer (EMKT) sistemi ve Çek Takas Sistemi anlatılacaktır.

¹ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/osi/I1Tr.htm>

Kutu IV.1.Ödeme Sistemlerinde Temel İlkeler

- 1) Ödeme sisteminin sağlam bir hukuksal temeli olmalıdır.
- 2) Sistemin kuralları ve işleyiş prosedürleri, katılımcıların sisteme üye olmaları nedeniyle maruz kalacakları finansal risklerin farkında olmalarını sağlamalıdır.
- 3) Sistemin, kredi ve likidite risklerinin yönetiminde izlenecek açıkça tanımlanmış yol ve yöntemleri olmalıdır. Bu yol ve yöntemler, risklerin yönetilmesini ve kontrol edilmesini teşvik edici, sistemin işleticisi ile katılımcıların sorumluluklarını belirleyici nitelikte olmalıdır.
- 4) Sistem, işlem günü içerisinde mutabakatı hızla kesinleştirebilmeli, en azından gün sonunda kesin mutabakatı sağlamalıdır.
- 5) Çok taraflı netleşme tekniği ile çalışan bir sistem, en azından, en büyük mutabakat yükümlülüğü olan katılımcının yükümlülüğünü yerine getirememesi durumunda dahi günlük mutabakatın zamanında tamamlanmasını sağlayacak önlemleri almalıdır.
- 6) Sistemde mutabakat unsuru olarak, merkez bankasında kayıtlı varlıklar kullanılmalı, aksi takdirde kullanılan varlıkların mutabakat riski ya hiç olmamalı ya da düşük olmalıdır.
- 7) Sistem, üst düzeyde güvenlik ve operasyonel güvenilirliği sağlamalı; ayrıca beklenmedik durumlarda iş gününün tamamlanmasını sağlayacak olağanüstü durum prosedürlerine sahip olmalıdır.
- 8) Sistem, kullanışlı ve ekonomik olarak verimli bir ödeme kanalı oluşturmalıdır.
- 9) Sistemin nesnel ve kamuya açıklanmış üyelik ölçütleri olmalı, adil ve kısıtsız bir katılıma izin vermelidir.
- 10) Sistemin yönetsel düzenlemeleri etkin, açıklanabilir ve şeffaf olmalıdır.

Merkez Bankalarının Temel İlkelerin Uygulanmasındaki Sorumlulukları

Sorumluluk A: Merkez bankası, ödeme sistemlerindeki hedeflerini açıkça tanımlamalı; bu konudaki rolünü ve temel politikalarını kamu oyunun bilgisine sunmalıdır.

Sorumluluk B: Merkez bankası, işletimini yaptığı ödeme sistemlerinin temel ilkelere uygunluğunu sağlamalıdır.

Sorumluluk C: Merkez bankası işletimini yapmadığı ödeme sistemlerinin temel ilkelere uygunluğunu denetlemeli ve bu sistemler üzerinde gözetim yetkisine sahip bulunmalıdır.

Sorumluluk D: Merkez bankası, temel ilkeler aracılığıyla ödeme sistemlerinin güvenliğini ve etkinliğini artırırken, gerek diğer merkez bankaları gerekse ilgili diğer yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmalıdır.

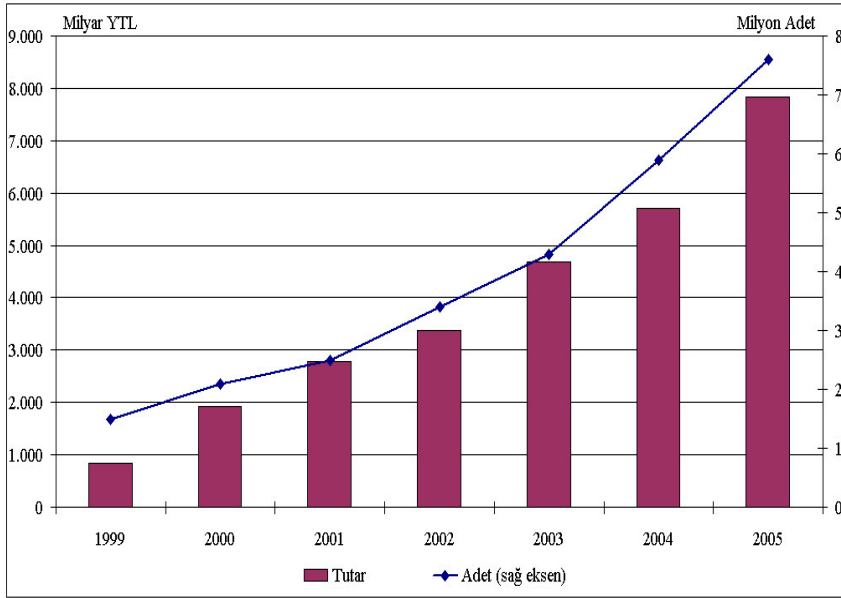
Kaynak:BIS

IV.1.Elektronik Fon Transfer (EFT) Sistemi

1992 yılında faaliyete başlayan EFT sistemi, Yeni Türk Lirası ödeme işlemlerinin bankalar arasında elektronik ortamda, gerçek zamanlı olarak yapılmasını ve gerçek zamanlı mutabakatını sağlayan bir sistemdir². Sistemik olarak önemli olan büyük tutarlı ödeme sistemlerini bir çok ülkede merkez bankaları işletmekte ve/veya gözetimini yapmaktadır. Merkez Bankası, EFT sisteminin sahibi ve işletim sorumlusudur. Bu paralelde EFT'nin işletim kural ve esasları da Merkez Bankası tarafından belirlenmektedir.

EFT sisteminde gerçek zamanlı mutabakat yapılmakta olup, bir işlemten doğan yükümlülük işlem gerçekleştirildiği anda ortadan kalkmaktadır. EFT sisteminde, ödeme emirleri katılımcıların Merkez Bankası nezdinde bulunan EFT hesabında yeterli fonun bulunması şartıyla gerçekleştirilmekte ve bu şekilde ödeyememe durumundan kaynaklanacak kredi riski bulunmamaktadır.

Grafik IV.1.1
EFT İşlem Adet ve Tutarı

Kaynak: TCMB

EFT işlem tutarı 2005 yılında bir önceki yıla göre yüzde 37,7'lik artışla 7.844 milyar Yeni Türk Lirasına ulaşmıştır. 2006 yılının ilk çeyreğinde ise EFT işlem tutarı geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 141 artarak 3.893 milyar Yeni Türk Lirasına çıkmıştır.

² <http://www.tcmb.gov.tr>

EFT işlem adedi, 2005 yılında geçen yıla göre yüzde 30,2 artarak 76,4 milyon olmuştur. Söz konusu rakam 2006 yılının ilk çeyreğinde geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 26,3 artarak 21,2 milyon olarak gerçekleşmiştir. (Grafik IV.1.1).

EFT’de yapılacak işlemler için herhangi bir alt veya üst sınır bulunmamaktadır. Bankalar kendi aralarındaki ve müşterilerine ait ödemelerini, piyasa işlemlerinin büyük bir bölümünü ve menkul kıymet ödemelerini EFT aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Diğer taraftan Merkez Bankası da para politikası araçlarını kullanırken piyasa ile gerçekleştirdiği işlemlerde EFT’yi kullanmaktadır.

Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği kapsamında, AB üyesi ülkeler arasındaki ödemelerin gerçekleştiği TARGET (Trans-European Automated Real-Time Gross Settlement Express Transfer System) ile EFT’nin uyumlu hale getirilmesi gerekecektir. EFT sistemi teknik açıdan mevcut TARGET sistemi ile uyumlu hale getirilebilecek altyapıya sahip bir sistemdir.

Tablo IV.1.1
Gerçek Zamanlı Toptan Mutabakat Ödeme Sistemleri (RTGS)-Ülke Karşılaştırması

	2000	2001	2002	2003	2004
Belçika (ELLIPS)					
İşlem A dedi (Milyon)	1,8	1,8	1,7	1,8	1,8
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	12.212	12.808	12.573	15.306	18.232
Fransa (IBF)					
İşlem A dedi (Milyon)	3,0	3,8	3,8	3,9	4,0
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	62.765	78.365	86.007	108.745	134.689
Hollanda (TOP)					
İşlem A dedi (Milyon)	3,8	4,1	4,8	4,9	5,0
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	19.519	21.665	23.520	29.660	36.876
Almanya (RTGS-Plus)					
İşlem A dedi (Milyon)	21,5	23,9	31,9	32,8	34,1
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	48.159	61.501	117.621	145.116	156.996
İsviçre (SIC)					
İşlem A dedi (Milyon)	149,5	161,1	177,0	192,7	209,1
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	26.425	26.905	28.767	33.202	33.762
TARGET					
İşlem A dedi (Milyon)	48,0	53,7	64,5	66,5	69,2
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	242.463	295.330	372.925	474.993	551.613
Türkiye (EFT)					
İşlem A dedi (Milyon)	21,3	25,5	33,9	43,0	58,7
İşlem Tutanı (Milyar ABD doları)	3.046	2.446	2.214	3.122	3.986

Kaynak: BIS-Mart 2006, TCMB

2004 yılında EFT’de gerçekleşen 58,7 milyon adet işlemin, İsviçre hariç, gelişmiş birçok Avrupa ülkesindeki EFT benzeri ödeme sisteminde gerçekleşen işlem adedinden daha yüksek ancak, tutar olarak düşük seviyede olduğu görülmektedir (Tablo IV.1.1). İşlem adedinin yüksek olmasının başlıca sebeplerinden biri EFT’de herhangi bir işlem limiti olmaması dolayısıyla hanehalkı ve firma ödemelerinde de kullanılabilmesidir. Özellikle, ülkemiz ödeme sisteminin bankaların internet bankacılığı servisleri üzerinden de ulaşılabilir olması kullanım oranını önemli ölçüde artırmış ve bu özelliği ile düşük tutarlı ödemelerin de güvenli ödeme kanallarına yönlendirildiği bir sistem olması nedeniyle dünya genelinde örnek gösterilen bir model olmuştur.

Sistemik olarak önemli ödeme sistemi durumundaki EFT sistemi ödeme sistemleri temel ilkelerine büyük ölçüde uyumludur.

IV.2.Elektronik Menkul Kıymet Transferi Sistemi (EMKT)

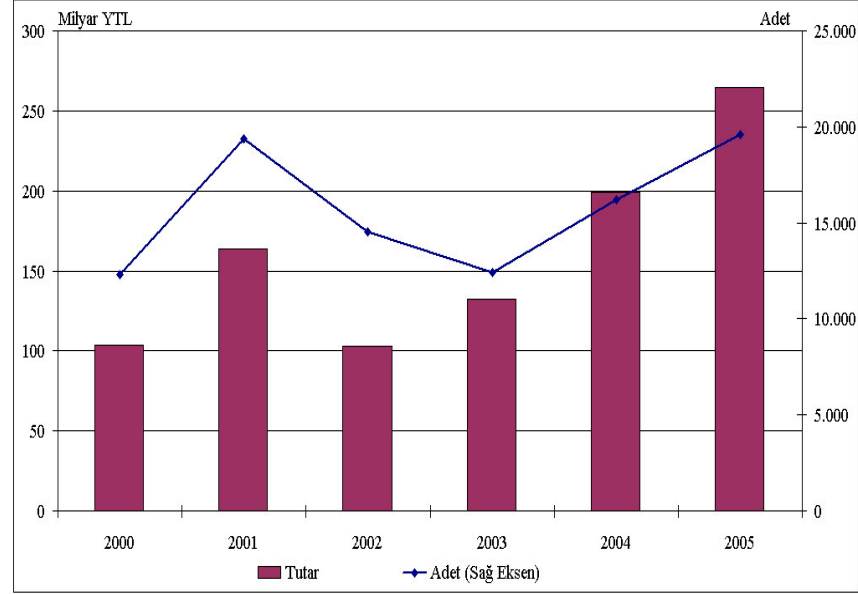
2000 yılında faaliyete geçen EMKT sistemi, menkul kıymet aktarımlarının bankalar arasında elektronik ortamda gerçek zamanlı olarak yapılmasını ve gerçek zamanlı mutabakatını sağlayan bir sistemdir³. Merkez Bankası, EFT sistemi gibi EMKT sisteminin de hem sahibi hem de işletim sorumlusudur.

EMKT sisteminde DİBS ile birlikte Özelleştirme İdaresi ve Kamu Ortaklığı İdaresi gibi diğer kamu kuruluşları tarafından ihraç edilen senetlere ilişkin işlemler yapılmaktadır.

EMKT sisteminde gerçekleşen işlemler ödeme karşılığı teslimat (Delivery versus Payment-DvP) ilkesine göre gerçekleştirilmektedir. Bu ilkeye göre, menkul kıymet mutabakat sisteminde satılan menkul kıymetin teslimi ancak fon transfer sisteminde söz konusu işlemden kaynaklanan yükümlülük tutarı ödendikten sonra gerçekleşir. Bu sistemde teslimat ve ödemenin mutabakatı eş zamanlı olarak yapıldığından, sistemde gerçekleşen işlemlerin kredi riski bulunmamaktadır. EMKT sistemine yalnızca EFT üyesi bankalar katılabilmektedir.

³ <http://www.tcmb.gov.tr>

Grafik IV.2.1
EMKT’de Gerçekleşen DvP İşlem Adet ve Tutarı

Kaynak: TCMB

EMKT’de gerçekleşen DvP işlem adedi 2005 yılında bir önceki yıl sonuna göre yüzde 20,8’lik artışla 19.588 olmuştur. 2006 yılının ilk çeyreğinde ise geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 52,6 oranında düşerek 3.081’e gerilemiştir.

EMKT’de gerçekleşen DvP işlem tutarı ise 2005 yılında 2004 yılına göre yüzde 33 oranında artarak 264.712 milyon Yeni Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir. 2006 yılının ilk çeyreğinde ise bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 18,6 düşerek 61.931 milyon Yeni Türk Lirasına gerilemiştir (Grafik IV.2.1).

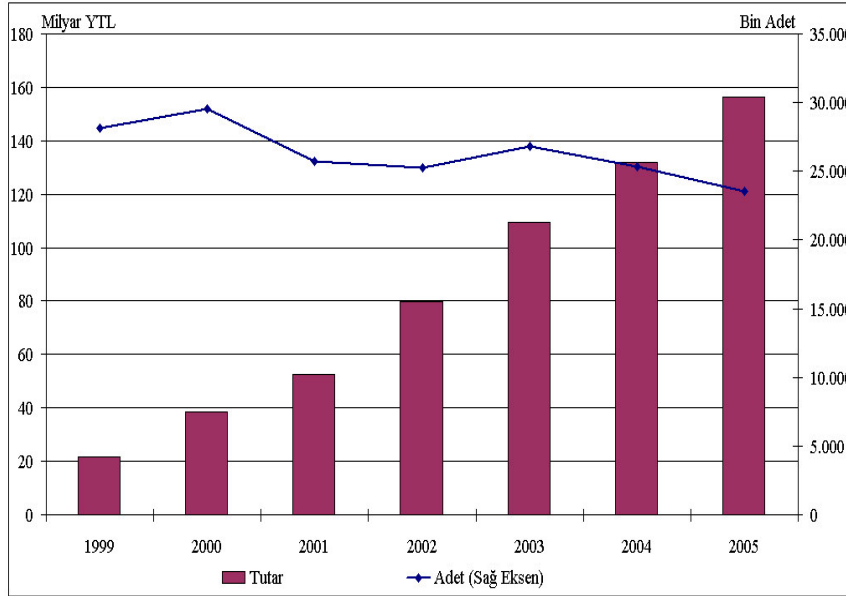
IV.3.Çek Takası Sistemi

1211 sayılı Merkez Bankası Kanunu’nun 55 inci maddesi ve 3167 sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun uyarınca, çek takası sisteminin kuruluş ve gözetiminden Merkez Bankası yetkili ve sorumludur. Merkez Bankası tarafından hazırlanan Bankalararası Takas Odaları Merkezi (BTOM) Yönetmeliği ile bir tüzel kişilik olarak çeklerin bankalar arasında hesaben netleştirilmesini sağlamak amacıyla BTOM kurulmuştur.

Çeklerin takası elektronik ortamda netleştirme yöntemiyle yapılmaktadır. Netleştirme sonucunda hangi katılımcıların ne kadar

borçlu ya da alacaklı olduğu belirlenmekte ve mutabakat işlemleri ertesi iş günü Merkez Bankası nezdindeki hesaplar üzerinden gerçekleştirilmektedir.

Grafik IV.3.1
Çek Takası Adet ve Tutarı

Kaynak: TCMB

2005 yılında takas işlemine tabi tutulan çek adedi 2004 yılına göre yüzde 7,2 oranında azalarak 23.520 bin adet olmuştur. Söz konusu dönemde çek tutarı ise yüzde 18,5'lik artışla 156.167 milyon YTL'ye çıkmıştır. 2006 yılının ilk çeyreğinde 2005 yılının aynı dönemine göre çek adedi yüzde 1,9 oranında artarak 5.688 bine, çek tutarı ise yüzde 20'lik artışla 40.247 milyon YTL'ye çıkmıştır (Grafik IV.3.1).